

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

У статті розглянуто питання історії вивчення педагогічного краєзнавства. Проаналізовано ідеї українських педагогів, які розкривають сутність цього соціокультурного явища.

Ключові слова: педагогічне краєзнавство, вчитель, краєзнавча підготовка.

Соціокультурні, економічні перетворення, що відбуваються в українському суспільстві, викликають глибокі зміни в системі освіти. В усіх ланках освітньої сфери все більш пріоритетним стають загальнолюдські цінності та ідеали, актуалізується проблема творчої особистості, здатної здійснювати соціально відповідальний вибір, свідомо оцінювати власну діяльність. У зв'язку з цим поширюється інтерес до наукових досліджень, пов'язаних з впливом регіонального фактора, де висвітлюються питання специфіки історії педагогічної думки регіонів. У цьому контексті педагогічне краєзнавство виступає джерелом і засобом виховання творчої індивідуальності майбутнього вчителя.¹

Звичайно, у контексті змін сучасної педагогічної практики підвищуються роль і значення використання майбутнім учителем на уроках і в позаурочний час краєзнавчих матеріалів, за допомогою яких навчання максимально наближається до життя, що робить його доступним, цікавим і набуває суспільно корисної значущості, а організація педагогічно-краєзнавчої діяльності набуває пошуково-дослідницького характеру.

Ефективність реалізації завдань реформування освіти, спрямованих на виховання національно свідомих та освічених громадян України, певною мірою залежить від краєзнавчої підготовки майбутнього вчителя. Важливість забезпечення ефективності професійної підготовки педагога засвідчують такі державні документи: Закони України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, Концепція національного виховання, Національна доктрина розвитку освіти, Концепція громадянського виховання, Концепція гуманітарної освіти в Україні, Концепція позашкільної освіти та виховання, Державна програма “Вчитель”, Міжгалузева програма “Пізнай свою країну” та інші.

Отже, порушена проблема вирішується на державному рівні, де підготовці майбутнього вчителя загальноосвітніх навчальних закладів до педагогічно-краєзнавчої діяльності відводиться певне місце з чітким визначенням завдань, що передбачає певні зміни в системі їх професійної підготовки. У цьому контексті педагогічне краєзнавство набуває особливої актуальності і сприяє розвитку педагогічної культури майбутніх учителів завдяки включенню студентів вищих педагогічних навчальних закладів до творчої діяльності в засвоєнні педагогічного досвіду минулого досліджуваного регіону, що конкретизує зміст педагогічної освіти з урахуванням місцевих соціокультурних особливостей, адаптує педагогічних фахівців до педагогічно-краєзнавчої діяльності в умовах регіону.

Аналіз сучасних наукових досліджень засвідчує, що в теорії і практиці вищої педагогічної освіти нагромаджено значний досвід, який може стати основою щодо питання історії вивчення педагогічного краєзнавства, а саме щодо: впровадження елементів професійно-краєзнавчої підготовки до змісту вищої педагогічної освіти (Г.В. Аверкієва, Л.П. Вовк, М. Б. Євтух, В. П. Іванов, Н.С. Побірченко, О.В. Сухомлинська, О.В. Терьохіна та ін.); загальних основ організації навчально-пізнавальної діяльності студентів засобами краєзнавства (О.С. Барков, І. Д. Бех, Н.В. Кузьміна, В.В. Обозний, П.Т. Тронько, Б.О. Чернов, М.Д. Ярмаченко та ін.).

Значний внесок у вирішення зазначеної проблеми зробили російські дослідники В.І. Іванов, Г.В. Аверкієва, А.Х. Аптікієв, О.В. Терьохіна, які розкривали питання виховного впливу педагогічного краєзнавства на формування професійних якостей майбутнього педагога.

У сучасних наукових дослідженнях представлено загальні питання дослідження педагогічного краєзнавства як соціокультурного явища. Водночас поза увагою науковців залишилося питання історії вивчення педагогічного краєзнавства, що і стало *метою статті*.

Краєзнавчі ідеї генетичним корінням сягають сфери української етнопедагогіки. Як зазначено в “Енциклопедії освіти” за редакцією В.Г. Кременя, краєзнавчі ідеї почали впроваджуватися в навчально-виховну практику ще в школах Київської Русі. Опанування учнями історичних, педагогічних, географічних знань пов’язувалося з відомостями про культурну спадщину рідного краю. Безіменні народні “краєзнавці” – знавці місцевої історії – передавали підростаючому поколінню свої знання, які зберігалися в народній пам’яті, відображалися в давніх літописах [1, с. 430].

Викладачі братських шкіл України XV–XVII ст. застосовували в навчально-виховній практиці книжки з краєзнавчими матеріалами, пов’язані з народною творчістю. Братчики складали рукописні поетичні збірки, до яких увійшли вірші, думи, пісні: дума “Всі покою широ прагнуть”, пісні “Ой горе тій чайці”, “Бідна моя головонька”, творцем яких вважається Іван Мазепа, “Дума козацька про Берестейську битву 1651, 31 липня”, пісня “Їхав козак за Дунай”. Патріотичний зміст цих творів свідчить про те, що викладачі братських шкіл виховували в учнів повагу до народних героїв, любов до рідного краю.

Краєзнавчі традиції плідно розвивалися і в Києво-Могилянській академії. У підручниках і посібниках XVI–XVIII ст. студенти вивчали народні ігри та обряди. Окремі розділи підручника з історії “Синопис” були присвячені вивченню культури і побуту українців.

Про необхідність використання місцевого матеріалу в навчально-виховному процесі писали А. Дістервег, Ж.-Ж. Руссо, Я.-А. Коменський. Так, у праці “Світ чуттєвих речей у малюнках” Я.-А. Коменський веде діалог між вчителем та учнем, де розкриває сутність конкретних предметів і явищ найближчого оточення. Змістом книги служить цикл із 150 гравюр, кожна з яких – сукупність пронумерованих предметів, внизу містять короткий супровідний текст з тією самою нумерацією, що забезпечує образне сприйняття, накопичення чуттєвого пізнання.

Наприкінці XVIII ст. у школах Російської імперії було введено курс вітчизнознавства. В офіційних документах є рекомендації для вчителів щодо вивчен-

ня в народних училищах рідної місцевості. Краєзнавство у XVIII–XIX ст. було тісно пов'язано з науковим і громадським краєзнавством. Ще у “Статуті народних училищ Російської імперії” 1786 р. наголошувалось на обов'язковому збиранні учителем разом з учнями матеріалів про місцеву природу, жителів, їх побут, трудову діяльність.

У першій половині XIX ст. імператором Олександром I було введено ряд ліберальних починань, з яких і починається господарський і культурний розвиток усєї Російської Імперії. У 1803 р. було затверджено “Попередні правила народної освіти”, згідно з якими передбачалося відкриття Санкт-Петербурзького, Вільненського, Казанського, Харківського університетів. В Одесі на базі Рішельєвського ліцею в 1865 р. було створено Імператорський Новоросійський університет, у м. Ніжин – Ніжинську гімназію вищих наук (1820 р.). Саме в цих містах починають формуватися місцеві культурно-просвітницькі, краєзнавчі, етнографічні центри. У Київському, Харківському, Новоросійському університетах працювали географічні, історико-філологічні товариства, діяли аматорські гуртки етнографічного спрямування. Поширення набували записи викладачами та студентами народних обрядів, пісень, видання альманахів, журналів, збірників, організація фольклорно-етнографічних експедицій містами й селами України.

Під керівництвом відомого українського культурно-освітнього діяча О. Духновича на Закарпатті було створено 71 школу, в яких учні навчалися рідною мовою, видано для них “Книжницю читальную”, а для учительства – “Народную педагогію”, в якій на демократичних і прогресивних засадах педагогічної думки XIX ст. було розглянуто низку проблем національних шкіл, рекомендовано виховувати дітей у дусі народних звичаїв, використовуючи географічний, історичний, етнографічний матеріал рідного краю.

К.Д. Ушинський одним з перших звернув увагу на необхідність розвивати в дітей “інстинкт місцевості” – здатності бачити навколишнє середовище в контексті природи, суспільства, культури, виступав за введення до навчальних планів закладів курсу, що ознайомлював би учнів з історією народу, його національним характером, психологією, культурно-історичними традиціями і звичаями. Він радив Міністерству освіти скласти точну і чітку програму цього курсу, опублікувати методичну літературу до нього і таким чином курс “Вітчизнознавство” в початковій школі. Педагог-гуманіст уперше визначив краєзнавство як педагогічне поняття, виділяючи суспільний, освітньо-виховний і педагогічний аспекти. К.Д. Ушинський рекомендував вивчати шкільні предмети (мову, географію, історію) за принципом “розширюваного кола”: від знайомого, близького (рідний край), до загального (країна). Класичним прикладом використання краєзнавчого принципу навчання і виховання став його підручник “Рідне слово”, де значне місце посідала усна народна творчість – місцеві казки, прислів'я, думи. У методичному аспекті цінною є його думка про краєзнавство як засіб здійснення міжпредметних зв'язків. У працях “Рідне слово” і “Педагогічна поїздка до Швейцарії” К.Д. Ушинський вперше обґрунтував термін “батьківщинознавство”. У кожному регіоні, зазначав учений, “зосереджена маса відомостей – історичних, географічних, етнографічних, статистичних, які вчитель повинен вміло використовувати, закладаючи надійні основи моральних почуттів, гуманізму, милосердя”.

Послідовник ідей і поглядів К.Д. Ушинського відомий педагог М.О. Корф у своїй праці “Руководитель для воскресных повторительных школ” зазначав,

що “обов’язковим у характері та програмі школи є відображення і степу, і чумака, і спеки, і ховраха, і думи про козацтво, і філософський склад повільного малороса, і народні перекази та його пісні” [2].

Із заснуванням у 1834 р. Київського Імператорського університету Святого Володимира, його першим ректором Михайлом Максимовичем разом з Миколою Костомаровим було організовано центр історико-краєзнавчого дослідження України. Того ж року в Києві було створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

У 1839 р. було засноване Одеське товариство історії та старожитностей. Як зазначає історик С.З. Заремба, досліджуючи питання українського пам’яткознавства, поява Одеського товариства історії та старожитностей була зумовлена практичними й науковими потребами. Товариство мало власний археологічний музей, у якому були зосереджені цінні пам’ятки старовини, документальні та етнографічні матеріали. У 1859 р. археологічний музей було об’єднано з Одеським міським музеєм старовини. У 1872 р. Одеське товариство історії та старожитностей отримує статус імператорського і стає на півдні України основним осередком краєзнавчих досліджень.

Друга половина XIX ст. позначилася розвитком краєзнавства в напрямі фольклорно-етнографічних та економіко-статистичних досліджень народного побуту. Така діяльність із залученням багатьох краєзнавців-аматорів проводилась у багатьох регіонах України. Звіти про такі дослідження частково публікувалися в різноманітних місцевих виданнях статистичних комітетів і губернських архівних комісій, а також у періодичних виданнях.

У цей період сталася важлива наукова подія – по всій території Правобережної України була проведена етнографічно-статистична експедиція Російського Географічного товариства до Південно-Західного краю під керівництвом Павла Платоновича Чубинського. До завдань експедиції входило: 1) дослідити народності Західно-Руського краю, а саме визначити етнічні відмінності, що виявляються в мові, вдачі, звичаях, про відносну кількість народів краю, важливі етнографічні межі тощо; 2) вивчити розподіл населення за віросповіданнями і ступенем його релігійної і моральної культури; 3) зафіксувати господарський побут різних племен Західно-Російського краю і ступінь їх матеріального добробуту. Результати праць колективу під керівництвом П.П. Чубинського почали надходити з 1870 р. І вже з 1871 р. їх почали друкувати: було видано 7 томів краєзнавчого матеріалу. Праці вийшли під загальною назвою “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” і містили цінний науковий матеріал: етнографічні та фольклорні матеріали (народні пісні, казки, загадки, звичаї, вірування, народний календар).

З 13 лютого 1873 р. у Києві був офіційно відкритий Південно-Західний відділ Імператорського Російського географічного товариства. Його головою було обрано Григорія Галагана, а керуючим справами – П.П. Чубинського. Члени відділу зробили плідний внесок у культурно-просвітницьку та науково-дослідну діяльність з “вивчення сучасного і минулого українського народу”.

Втілення краєзнавчого принципу в життя тісно пов’язували з принципом народності. Підвалини цього напрямку в Україні в 70-х рр. XIX ст. були закладені відомим педагогом і просвітителем Софією Русовою, яка вважала, що прищепити

дитині національні риси можна лише орієнтуючись на специфіку природи, географічного розташування, клімату, історії рідного краю на певній території. Так, у статті “Шкільні екскурсії їх значення”, яка вийшла в журналі “Світло” (1911 р.), вона писала: “Взагалі нам бракує щирого патріотизму саме через те, що ми занадто мало знаємо свій рідний край, не дивляємося до життя народу, не цікавимося явищами природи, коли вона не виступає перед нами в якій-небудь грізній силі або красі. Шкільні екскурсії навчать нашу молодь пильно стежити за всіма дрібницями життя, навчать поважати закони природи, що керують життям. У мандрівках буде складатися характер учнів, звички до самостійності, упорядкування справ своїх і громадських, товариський настрій в усяких випадках мандрівочного життя” [3].

Вагомий внесок у розробку проблеми шкільного краєзнавства зроблено послідовниками К.Д. Ушинського – російськими педагогами Д.Д. Семеновим, який розробив програму і систему уроків з краєзнавства, що включали екскурсії, спостереження тощо, та М.Ф. Бунаковим, автором близько 20 книжок історико-краєзнавчого характеру.

Проблеми формування національних цінностей у молодого покоління перебували в центрі уваги багатьох періодичних видань XIX ст. Так, в одній зі статей журналу “Освіта” за 1894 р. наголошувалось на тому, що учні мало знайомі з історією, культурою народу, розвинуті однобічно, нерідко з учнями працюють швидше чиновники, ніж педагоги. Чи може такий учитель розкрити перед дітьми всі дива і красу рідного краю, якщо він сам бачить лише куток світлого небосхилу?

З початку XX ст. в умовах посилення демократичних тенденцій зростає інтерес до теорії і практики вивчення історії та географії рідного краю. У 1914 р. історик-методист В.Я. Уланов у педагогічний обіг вводить термін “краєзнавство” у значенні “місцева історія”, “історія краю”, обґрунтовує доцільність створення шкільних краєзнавчих музеїв, висловлює думку про введення краєзнавства в навчальні плани вчительських курсів.

Надзвичайно велику увагу краєзнавчій роботі приділяв А.С. Макаренко. У літній час зі своїми вихованцями він мандрував Батьківщиною. Кропітка робота педагога описується у творах “Педагогічна поема”, “Прапори на вежах” тощо.

З 20-х рр. XX ст. в Україні широкого розмаху набуває краєзнавчий рух у суспільстві, у середніх навчальних закладах і вишах зокрема. Одна з характерних ознак цього етапу – комплексне вивчення історико-культурного середовища. Утворювалися гуртки, товариства, проводилися масштабні конференції з планування, обміну досвідом, надання методичної допомоги.

На початку 1930-х рр. розвиток краєзнавчого руху уповільнився: припинив діяльність Український комітет краєзнавства (утворений на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, яка відбулась 25–28 травня 1925 р.) – перший всеукраїнський орган координації роботи численних краєзнавчих товариств і гуртків, який регулярно випускав журнал “Краєзнавство” (1927 р.), що висвітлював роботу осередків, установ, окремих фахівців і краєзнавців-аматорів. Він розробляв і скеровував на місця методичні матеріали, проводив інструктивну роботу, вів облік краєзнавчих організацій, сприяв обміну досвідом між ними, їх організаційному й методичному зміцненню.

За свідченням наукових джерел, Народний комісаріат України, починаючи з 1942 р., рекомендує науковим та культурно-освітнім установам “посилити зби-

рнання матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні”.

Після завершення Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху. У 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, а також його відділення у Чернівцях, Харкові, Львові та інших містах.

У школах під керівництвом вчителів учні проводили значну пошукову роботу, пов'язану з героїчними подвигами земляків, набув поширення рух краєзнавців-слідопитів. У 1950-ті рр. на базі обласних краєзнавчих музеїв були створені музейно-краєзнавчі ради, які координували різноманітну роботу з вивчення рідного краю, надавали значну допомогу і шкільним музеям, і краєзнавчим гурткам. У 1960-х рр. у навчальних програмах з історії, географії та інших предметів було посилено краєзнавчі елементи, введено факультативи з історії краю.

Плідним поєднанням теорії і практики характеризується самотутня педагогічна творчість видатного педагога-гуманіста В.О. Сухомлинського. На сторінках своїх книг і статей автор обґрунтовував необхідність виховання в учнів любові до Батьківщини. Глибоке вивчення його спадщини свідчить, що виховання патріотизму – найбільш глибокого і благородного почуття людини він розглядав як важливу складову морального становлення особистості, як виховання любові до рідного краю, так званої “малої Батьківщини”, до свого народу, до рідної мови і пісні, традицій і звичаїв, до рідної природи і свого роду. Вчений здійснив ґрунтовні дослідження в галузі теорії і методики патріотичного виховання учнів, зокрема й засобами краєзнавства.

На сторінках педагогічних творів В.О. Сухомлинський ознайомлює читача з тим, як у Павлівській школі під керівництвом педагога була організована краєзнавча робота з учнями. Учні мали можливість разом з учителем здійснювати незвичайні подорожі рідним краєм, географія яких поступово розширювалася та охоплювала спочатку рідне село, потім район і область, нарешті – країну. Вчитель поєднував різні методи і прийоми виховання: гра-подорож – “Пошук таємничого острова”, подорожі-спостереження і дослідження світу природи – “Подорожі облаками”, мандрівки відкриттів, бесіди на природі про рідний край, про рідну неньку Батьківщину, розповіді про гарних людей, складання і читання разом з дітьми віршів, оповідання-дослідження, казки про природу, казки-малюнки, казки-образи, творіння і моделювання живих образів – “Розповідь про подорож краплі води”, уроки-подорожі, уроки-відкриття, уроки поетичної творчості, закріплення на природі, загадкові порівняння, проведення дискусій, які забезпечували цілісність уявлення учнів про рідний край, його природу, історію, культуру, мистецтво [4]. Не випадково свою фундаментальну працю В.О. Сухомлинський назвав “Щоб у серці жила Батьківщина” (1965 р.) [5].

Отже, теоретичні здобутки та практичний досвід В.О. Сухомлинського в галузі педагогічного краєзнавства є вагомим внеском в історію української педагогіки. Перед учителем постає одвічне завдання – виховати в учнів патріотичні почуття любові до рідної землі, прагнення до збереження народних традицій, звичаїв, на яких ґрунтується духовність українців.

У педагогіці вчені досліджують питання загальнопедагогічних засад шкільного краєзнавства та його предметні напрями, а саме: географічне, історичне, літературне, екологічне тощо. Значного поширення набуває впровадження крає-

знавчих елементів під час вивчення історії, географії, літератури та інших дисциплін. Усе це сприяє підвищенню мотивації учнів до навчання, забезпечує реалізацію вчителем на уроках дидактичного принципу зв'язку навчання з життям.

Висновки. Отже, педагогічне краєзнавство ґрунтується на вивченні історії педагогіки, педагогіки, часткових методик та інших наук, здійснює цілеспрямований і планомірний процес професійної підготовки майбутніх педагогічних фахівців загальноосвітніх навчальних закладів до педагогічно-краєзнавчої діяльності, розкриває сутність, закономірності, тенденції, перспективи цієї підготовки.

У наступних наукових розвідках планується розкрити більш детально витоки ідей педагогічно-краєзнавчої діяльності вчителя в історико-педагогічній думці.

Список використаної літератури

1. Енциклопедія освіти / [акад. пед. наук України] ; гол. ред. В.Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
2. Корф Н.А. Руководитель для воскресных повторительных школ / Н.А. Корф. – СПб. : Тип-я д-ра М.А. Хана, 1882. – 120 с.
3. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори / С.Ф. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
4. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1988. – 272 с.
5. Сухомлинський В.О. Щоб у серці жила Батьківщина / В.О. Сухомлинський. – К., 1965. – 80 с.

Стаття надійшла до редакції 25.02.2013.

Шумилова И.Ф. Вопросы истории изучения педагогического краеведения

В статье рассмотрены вопросы истории изучения педагогического краеведения. Проанализированы идеи украинских педагогов, которые раскрывают сущность этого социокультурного явления.

Ключевые слова: педагогическое краеведение, учитель, краеведческая подготовка.

Shumilova I. Questions of history learning local history teacher

The paper deals with the history of the study of local history teacher. Analyze the ideas of Ukrainian teachers who reveal the essence of the social and cultural phenomenon.

Key words: local history teacher, teacher, preparation of regional studies..